

ТЕМА 31. КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60 - ПОЧАТОК 80-Х РР.)

1. Леонід Брежнєв та УРСР



Мал. 1.

Плакат епохи Брежнєва.

З приходом у жовтні 1964 р. до партійного керівництва **Л. Брежнєва** і його команди відбулась відмова від поєднання в одній особі посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Головою уряду СРСР обрали **О. Косигіна**, першим секретарем ЦК КПРС – Л. Брежнєва. Проте вже в 1966 р. було відновлено посаду **Генерального секретаря ЦК КПРС**, яким став **Л. Брежнєв**, а Президія ЦК КПРС була повернута назва, що існувала до XIX партз'їзду - **Політбюро**. Новий лідер не вирізнявся особливим інтелектом, але був майстром апаратних комбінацій. Він переконав колег у Політбюро, що не претендує на роль вождя. Повноваження другого секретаря та секретаря з питань ідеології дісталися **Михайлу Суслову**, який був сірим кардиналом епохи застою. За майже два десятиліття перебування при владі Брежнєв включив до

складу Політбюро ЦК лише одного вихідця з України - **М. Тихонова**. У липні 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ став **Петро Шелест**, який був справжнім радянським партійним апаратником, але виступав проти русифікації. В жовтні 1965 р. головою Ради міністрів УРСР став протеже Брежнєва - **Володимир Щербицький**. В березні 1972 р. **Петра Шелеста** було піддано критиці за "недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму". Книга Шелеста «Україно наша Радянська» також була розкритикована

за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самотності УРСР. В травні 1972 р. Володимир Щербицький став першим секретарем ЦК КПУ. Сам Щербицький став символом епохи застою в Україні, після його приходу до влади розпочалась жорстока боротьба з інакодумцями та суцільна русифікація.

"Конституція розвинутого соціалізму". Вже в середині 60-х рр. стало зрозумілим, що побудова комунізму для наступних поколінь, як це обіцяв М. Хрущов, є неможливою, саме тому радянська ідеологічно-пропагандистська машина почала розповідати народу про **"розвинутий соціалізм"** - смугу історичного розвитку неокресленої тривалості. "Розвинутий соціалізм" був **перехідним періодом між соціалізмом та комунізмом**. Розпочалась підготовка до розроблення нової Конституції, яка мала закріпити завоювання та досягнення радянської влади. **В жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію СРСР.**

Конституція 1977 р. не мала принципових відмінностей від попередньої. Декларативно-популістська стаття про право союзних республік на вихід з СРСР у ній збереглась. **Стаття 6 основного закону 1977 р. стверджувала: "Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу"**. Вже за традицією проект Конституції УРСР розроблявся на основі загальносоюзного основного закону. **В квітні 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради України прийняла нову Конституцію.**



Мал. 2. П. Шелест.



Мал. 3. В. Щербицький.

2. Соціально-економічний розвиток.

У вересні 1965 р. офіційно проголошено початок *економічної реформи*, суть якої полягала у *розширенні самостійності підприємств, зміцненні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін на вироблену продукцію*. Матеріальне стимулювання робітників мало залежати від результатів їхньої праці. Оцінка діяльності підприємств визначалась такими показниками, як рентабельність і прибуток. Одразу ж прийнято рішення про *ліквідацію раднаргоспів відновлення галузевої системи управління промисловістю* (через союзні і союзно-республіканські міністерства).

Було ліквідовано Українську Раду Народного Господарства та раднаргоспи економічних районів. Усі підприємства, які раніше належали раднаргоспам, передані відповідним міністерствам. Економічна реформа розпочалась у *січні 1966 року* і продовжувалась до середини 1970-х років, після чого практично була згорнута. Вона здійснювалась за двома основними напрямками: були здійснені зміни у системі управління промисловістю і в системі організації виробництва підприємствами промислової продукції. Реформа дала позитивний ефект в роки *восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.)*. Випуск промислової продукції *за 5 років збільшився майже на 50 %*. За ці роки завершилась електрифікація сіл УРСР. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли у 1,5 разу, а національний дохід – більше ніж на 30 %. 2/3 приросту промислової продукції отримано за рахунок підвищення продуктивності праці. У 1965 р. *обсяг валової продукції сільського господарства збільшився порівняно з попереднім роком на 8 % (до цього року зростання становила 1,7 %)*. *Тваринницька продукція зросла на 22,6 %*.

У 70-і роки велику увагу приділено розвитку *паливно-енергетичному комплексу*. В УРСР у 1978 р. стали до ладу найбільша в Європі *Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Бурштинська ДРЕС та інші потужні теплові електростанції*. Виробництво електроенергії зросло зі *137,6 млрд. до 272 млрд. кВт год. в рік*. Помітних успіхів досягли нафтовики і газовики. У 1970 р. почали діяти *газопроводи Єфремівськ - Київ - Кам'яно-Бузька, Шебелинка - Слов'янськ, Диканька - Кривий Ріг*. На середину 70-х років введено у дію *26 нових нафтових і газових родовищ*. Позитивних результатів досягнуто у гірничодобувній, вугільній, металургійній та машинобудівній промисловості.

Економіка УРСР *мала індустріальне спрямування*. УРСР на цей час давала *більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди*. Її виробництво зросло зі 111,2 млн. до 120 млн. т щорічно. Видобуток вугілля складав більше 180 млн. т, що становило четверту частину від загальносоюзного виробництва. Прокат чорних металів зріс з 32,7 млн. до 37,7 млн. т. *Машинобудівна галузь забезпечила 52,3 % союзного обсягу виробництва* вантажних магістральних вагонів, 33,2 % турбін, 24,7 %

тракторів, 23,3 % екскаваторів тощо. УРСР серед союзних республік посідала друге місце у зовнішньоторговельному обігу СРСР. Продукцію УРСР *експортували у 25 європейських країн, 24 азійські, 35 країн американського і африканського континентів, в Австралію і Нову Зеландію*. Та найбільші обсяги її експорту припадали на тодішні соціалістичні країни. До найбільш важливих статей експорту іреба віднести машини, засоби автоматизації, залізну руду, прокат чорних металів, сільгосппродукцію тощо

Але успіхи були тимчасовими, радянське керівництво поступово відновлювало повний контроль над економікою, самостійність підприємств знову була обмежена. У *десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.)* відбувалось даліше падіння темпів економічного розвитку. Щорічні темпи зростання промислового виробництва в УРСР були на рівні 2,8 %. Рівень зношеності обладнання на промислових підприємствах досяг 48 %. З 70-х рр. *частка республіки в загальносоюзних капіталовкладеннях впала удвічі*. Л. Брежнєв та його оточення вважало пріоритетними східні регіони СРСР. Середньорічні темпи зростання капітальних вкладень в народне господарство УРСР знизилось з 6,8% до 2,1% в десятий п'ятирічці (1976-1980 рр.). *Командно-адміністративна економіка на середину 1980-х років вичерпала свої можливості*.

Аграрний сектор. У 1966 р. у колгоспах *запроваджувалась гарантована грошова оплата праці*. Економічно слабкі колгоспи отримали від держави кредити для забезпечення оплати праці колгоспників. Колгоспи формально отримували у своє розпорядження землю, ферми, техніку та інші господарські споруди. Електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені головними напрямками розвитку сільського господарства. Порівняно з другою половиною 60-х рр. сільське господарство спожило в першій половині 80-х рр. *у 3,6 рази більше електроенергії*. Істотно зросли поставки техніки - тракторів, вантажних автомобілів, комбайнів. На початку 80-х рр. була здійснена чергова реформа, створені *агропромислові об'єднання*, які мали усунути відомчі бар'єри.

В 1985 р. виник *Держагропром СРСР*, який мав забезпечити інтеграції сільського господарства та переробної промисловості. Однак, управління аграрним сектором економіки, як і раніше, визначалося жорсткою регламентацією. Виробництво зерна щорічно мало сягати 51-52 млн. т, цукрового буряка - 57 млн. т, а врожайність зернових - 35-40 ц з га, цукрових буряків - 320 ц з га. Фактичний збір зерна на початку 80-х років складав щороку 39,3 млн. т, цукрових буряків - 53,9 млн. т, урожайність зернових - 24,3 ц з га, цукрових буряків - 259 ц з га.

Соціальне становище населення. Характерним явищем епохи застою стала загроза *депопуляції населення України*. так, приріст населення у 1959-1970 рр. становив 5,3 млн людей, у 1970-1979 рр. - 2,2 млн, а в 1979-1989 рр. - 1,9 млн. Це було зумовлено економічною незабезпеченістю

людей. 60-80-і роки стали періодом динамічних змін у соціально-демографічних показниках, передусім сільського населення республіки. Проведені у 1959, 1970 і 1979 роках переписи населення показали, що вперше за багаторічну історію у **1964 р. кількість міського населення перевищила кількість селян**. У 1959 р. було 41,9 млн., з них 19,2 млн. (46 %) міського і 22,7 млн. (54 %) сільського населення. У 1970 р. було 47,1 млн., з них 25,7 млн. (55%) міського і 21,4 млн. (45 %) сільського. У 1979 р. було 49,8 млн., з них 30,5 млн. (61 %) міського і 19,3 млн. (39 %) сільського населення. Упродовж 1965-1985 рр. **сільське населення скоротилось на 4,6 млн. осіб**. Зменшилась кількість членів сільської сім'ї з 4 до 3 осіб. Головним, що визначало ці демографічні проблеми, була масова **міграція** населення у міста. Причиною цього були гірші умови праці та проживання у селі, низький рівень культурного дозвілля, особливо для молоді.

3. Дисидентський рух в Україні.

У **1965 р.** прокотилася хвиля арештів у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську. Серед арештованих були **І. Світличний, М. Горинь, П. Заливаха** та ін. **4 вересня 1965 р.** у кінотеатрі «Україна» в Києві під час перегляду кінофільму «**Тіні забутих предків**» група інтелігенції, зокрема **І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл** та інші, провели акцію протесту проти арешту інакодумців. Ще однією формою їхнього протесту стали листи в ЦК КПУ і Верховну Раду УРСР. У них містилась вимога забезпечити гласність у політичних судових процесах.



Мал. 4. В. Стус.



Мал. 5. В. Чорновіл.

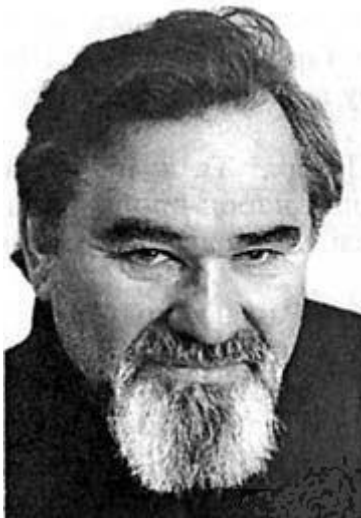


Мал. 6. І. Дзюба.

У січні **1972 р.** радянські спецслужби провели **масові політичні арешти**, ув'язнивши багато провідних діячів національно-культурного відродження. Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду

українському *самвидаву* охрестити ці події як *“великий погром”*. *Кількість арештованих дисидентів у 1972-1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70-и – 100-а осіб*. Незрівняно більше число осіб зазнало «м’якших» репресій – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори і т.д. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства. Прихід нового секретаря ЦК КПУ *Володимира Щербицького* на місце Шелеста *поклав початок масовим “чисткам” в державному і партійному апараті*. У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов’язана з Шелестом. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології *Валентина Маланчука*. Він був основним натхненником й організатором “великого погрому”.

Зброєю багатьох дисидентів у боротьбі з режимом став *самвидав* - підпільно розмножувані та поширювані твори. *Іван Дзюба* у своїй праці *"Інтернаціоналізм чи русифікація?"* розкритикував деструктивну національну політику радянської влади, що не мала нічого спільного з урочисто декларованими настановами партії. Після виходу праці Дзюбі пропонували відмовитись від неї, після відмови автора почала цькувати радянська влада. В *1967 р.* виходить збірник *«Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")»*, який був укладений *В'ячеславом Чорноволом*. У ньому зібрані матеріали про Першу хвилю арештів серед української інтелігенції 1965—1966: біографічні довідки про 20 політв'язнів цього «набору», їхні листи, звернення, літературні та художні твори. У *1970 року Чорновіл у Львові починає випуск підпільного журналу «Український вісник»*, в якому друкує матеріали самвидаву, хроніку українського національного спротиву. Він — його організатор, редактор і видавець. Журнал стає справжнім рупором демократії та національної свідомості у підрадянській Україні.



Мал. 7. М. Руденко.

Дисидентський рух в Україні складався з декількох течій. *Правозахисне, або демократичне* дисидентство започаткувала *Українська Гельсінська Група (УГГ)*, тобто група сприяння виконанню Гельсінської угоди, яка була *утворена в листопаді 1976 р.* Її очолив письменник, секретар парткому Спілки письменників України *М. Руденко*. До УГГ входили *О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.* – всього *37 осіб*. Вони підтримували зв'язок з московським правозахисним рухом, зокрема із А. Сахаровим. Вже в грудні *1977 р. Л. Лук'яненко був заарештований, а потім засуджений на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.* Услід за ним розпочались арешти й інших членів УГГ за звинуваченнями у скоєнні карних злочинів. Навколо репресованих утворювалась інформаційна блокада. У боротьбі з дисидентством радянська влада застосовувала і *психіатрію*, здорових інтелектуалів, які кидали виклик системі запроваджували до психіатричних лікарень, де вони ставали жертвами медицини. У тюрмах загинули *В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий, М. Сорока.* 26 листопада 2005 р., згідно Указу Президента України «За вагомий особистий внесок у національне та державне відродження України, самовідданість у боротьбі за утвердження свободи і незалежності, активну громадську діяльність», було *нагороджено 100 осіб із числа дисидентів.*

Національно орієнтоване дисидентство вело боротьбу за розвиток української мови і культури. До цього напрямку належали *І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл* й ін. *Релігійне дисидентство* вело боротьбу за фактичне визнання свободи совісті в УРСР. Основними напрямками його діяльності була боротьба за *відновлення УГКЦ та УАПЦ, та свободу діяльності протестантських об'єднань (євангелістів, адвентистів, свідків Єгови).* До цієї течії належали *І. Гель, В. Романюк та ін.* За різними підрахунками, *кількість дисидентів сягала 530 осіб; з них інтелігенції – 195 (37 %), вчених – 63 (13 %), письменників – 49 (9 %), студентів – 25 (5%).* Головними центрами руху, визначеними за місцем роботи дисидентів, були *Київ і Київська обл. та Львів і Львівська обл.*

4. Освіта та культура.

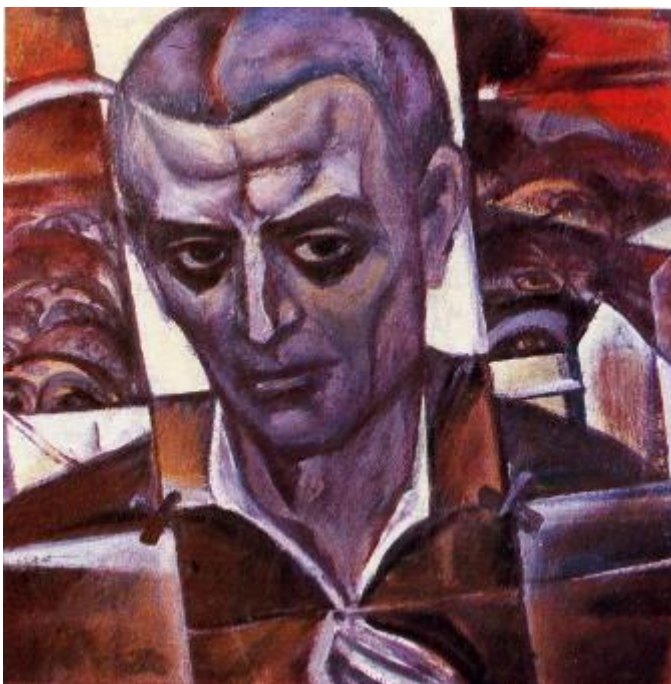
Освіта. Положення про *обов'язкову середню освіту* були закріплені в новій Конституції УРСР 1978 р. З *1984 р.* запроваджувалось навчання дітей з шести років, восьмирічки були реорганізовані в дев'ятирічки. Характерним явищем тогочасної освіти стала *русифікація*, яка проводилась під прикриттям соціалістичного інтернаціоналізму. 31 червня 1978 р. була опублікована постанова ЦК КПРС *"Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках".* Вивчення російської мови мало відбуватись навіть в дошкільних навчальних закладах, заохочувався перехід на російську мову і старшокласників. 28 травня 1983 р. ЦК КПРС ухвалили постанову *"Про дальші заходи щодо вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республіках".* Передбачались організаційні та фінансові заходи в поширенні

російської мови в освітніх установах. Витіснення української мови було продуманим і комплексним. У столиці УРСР в середині 80-х рр. у класах з українською мовою навчання лишилось *лише 22% уснів*. З 11 театрів міста лише один був українським. За 1981-1985 рр. в Україні було надруковано понад 40 тисяч назв нових книг, з них українською - лише до 10 тисяч. У кінопрокаті налічувалось 17 тисяч копій художніх фільмів російською мовою, і лише 2 тисячі - українською.

Наука. Період застою для Академії наук УРСР виявився досить продуктивним. В установах АН УРСР у *1961 р. налічувалось 4 тисячі, а в 1985 р. - понад 15 тисяч науковців. Кількість працівників з науковими ступенями за цей час зростає в 5,5 рази*. За цей період АН поповнилась десятками наукових інститутів. Дев'ять з них були утворені поза Києвом. В 1971 р. було створено п'ять наукових центрів - Дніпропетровський, Донецький, Львівський, Харківський і Одеський. У *1967 р.* Інститут історії АН УРСР розпочав 25-томне видання *«Історії міст і сіл Української РСР»* (керівник авторського колективу академік П. І. Тронько). До його підготовки залучили сотні істориків, учителів шкіл, широкі громадські кола.

Література. Особливість літературного процесу зазначеного періоду було те, що велика кількість дисидентів були літераторами, тому їхні твори були заборонені. Активно працювали в цей час *Є. Гуцало, В. Дрозд, Григій Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак, В. Яворівський*. На початку 1968 р. голова Спілки письменників *Олесь Гончар* надрукував роман *"Собор"*, а що в 1971 р. був усунутий зі своєї посади, його звинуватили в антирадянських настроях. *Ліну Костенко* було звинувачено в ідеалізації козацьких часів, впродовж шести років її роман *"Маруся Чурай"* не міг потрапити до читача.

Мистецтво. Найбільш масовим видом мистецтва залишалось *кіно*, найкращою на той час кінокартиною - це фільм *"Тіні забутих предків"*, поставлений за повістю М.



*Мал. 8. О. Заливаха
"Портрет Василя Стуса"*

Коцюбинського, який створив *С. Параджанов*. Не сприймалися режимом фільми *І. Миколайчука* *"Білий птах з чорною ознакою"* та *"Вавилон ХХ"*. Найвідомішими за межами УРСР професійними колективами були *Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки*, *Заслужена академічна хорова капела "Думка"*. Скарбницю українського музичного мистецтва збагатили опери *В. Губаренка*, *Л. Колодуба*, *Г. Майбороди*. Чисельність театрів зросла до 90. Найяскравішим серед театральних майстрів були *В. Добровольський*, *О. Кусенко*, *А. Роговцева*. З доробку художників періоду застою збереглося мало. Варто відзначити українського дисидента-художника *Опанаса Заливаха*, який 5 років провів у мордовських таборах.

Основні терміни, поняття, імена:

1959 р. - утворення *Української робітничо-селянської спілки*.

1965 р. - реформи в сільському господарстві та промисловості (*"косигінська реформа"*).

1965 р. - хвиля арештів у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську.

1965 р. 30 грудня - вихід праці Івана Дзюби *"Інтернаціоналізм чи русифікація?"*.

1966 р. - у колгоспах запроваджувалась гарантована грошова оплата праці.

1967 р. 1 березня - початок серійного випуску легкових автомобілів "**Запорожець**" у Запоріжжі на заводі "Комунар".

1972 р. - зміна політичного керівництва УРСР.

1976 р. 9 листопада - утворення *Української Гельсінської групи*.

1978 р. 20 квітня - схвалено нову *Конституцію УРСР*.

1985 р. 4 вересня - у *Кучинському таборі* помер видатний український поет і правозахисник **Василь Стус**.

Інфляція - офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золота, срібла, іноземної валюти.

Бюрократія - прошарок вищих чиновників у державі.

Мірошниченко Євгенія - оперна співачка, солістка Київського театру опери та балету; виконавиця головних ролей в операх українських та зарубіжних композиторів.

Маланчук Валентин - комуністичний і державний діяч, доктор історичних наук; секретар ЦК КПУ з питань ідеології з 1972 р.; ініціатор переслідувань української інтелігенції, учасників дисидентського руху та правозахисників.

Світлична Надія - правозахисниця, учасниця дисидентського руху; журналістка радіо "Свобода"; ініціатор підготовки до друку першого видання "Палімпсестів" Василя Стуса.

Суб'єктивізм - довільні, необґрунтовані рішення у суспільно-політичному житті, що ігнорують існуючі умови та закономірності.

Тереля Йосип - представник релігійного дисидентства; активний борець за легалізацію Української греко-католицької церкви; організатор Комітету захисту УГКЦ.

Урбанізація - процес зосередження населення в містах, підвищення їх ролі в економічному, культурному житті суспільства.

Холодна війна - стан міжнародних відносин, які характеризуються тривалим конфліктом, і, водночас - неможливістю вирішити його шляхом прямого воєнного конфлікту; так називалися відносини між США та СРСР після Другої світової війни.

Цензура - контроль за змістом публікацій, видовищ, кінофільмів тощо спеціально створеними установами.

Щербицький Володимир - комуністичний та державний діяч УРСР, у 1961-1963 і 1965-1972 рр. – голова Ради Міністрів УРСР, у 1972-1989 рр. – Перший секретар ЦК КПУ.

